

ציון

העורכים: מיכאל טוך, נדב נאמן, ורד נעם, משה רוסמן

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה פג • ב • תשע"ח

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

התוכן

151	יפעת וייס: ריבונות בזעיר אנפין: מובלעת הר הצופים 1948–1967
	עיונים בהיסטוריה
	היסטוריוגרפיה במבט היסטורי: מאתיים שנה למדעי היהדות
175	שמואל פיינר ומירי אליאב-פלדון: דברי הקדמה
179	דניאל שוורץ: מאתיים שנות חקר תולדות ישראל בעת העתיקה: שלושה שלבים
191	מוריס קריגל: תולדות היהודים בימי הביניים: מגמות במחקר בעשור האחרון
201	יוסף קפלן: האם יש מקום ל'עת החדשה המוקדמת' בתולדות עם ישראל?
221	שולמית וולקוב: מאתיים שנה למדעי היהדות: שובה של האידאולוגיה
	ספרים ודברי ביקורת
237	אהרן גימאני: אפרים יעקב, אלוה מתימן יבוא: פרקים בתולדות הקבלה בתימן
245	יהודית קליק: גולדה אחיעזר, תודעה היסטורית, השכלה ולאומיות בקרב קראי מזרח אירופה
250	חנן גפני: צפי זבה-אלרן, זיכרונות חדשים: אסופת האגדה ועיצובו של קנון עברי מודרני
255	יצחק קונפורטי: יוסי גולדשטיין, אנו היינו הראשונים: תולדות 'חיבת ציון' 1881–1918
261	דוד אסף: יורם בילו, אתנו יותר מתמיד: הנכחת הרבי בחב"ד המשיחית
269	מספרות המחקר
272	ספרים שנתקבלו במערכת
XIII	תקצירים באנגלית

יורם בילו, אתנו יותר מתמיד: הנכחת הרבי בחב"ד המשיחית,
האוניברסיטה הפתוחה, רעננה תשע"ז, 370 עמ'

בשנת תשע"ז החליטו פרנסי כפר חב"ד, יישוב שנוסד לפני כשבעים שנה, להשליט סוף סוף סדר ברחובות הכפר, להעניק לכל אחד ואחד מהם את שמו הרשמי ולקבוע את השם בשילוט אחיד ומכובד. מובן מאליו שכל אחד משבעת אדמו"רי חב"ד (או בלשון החסידים 'נשיאי חב"ד') זכה לרחוב משל עצמו, ובשלב נקבעו ימי שנות חייו ומותו. יוצא דופן הוא הרחוב הראשי בכפר, שנקרא 'רחוב הרבי מליובאוויטש', על שמו של מנחם מנדל שניאורסון, הרבי האחרון. בניגוד לשילוט האחיד של קודמיו, כאן לא נרשמו תאריכים כלשהם – לא שנת לידתו (1902) ולא שנת מותו (1994) – אלא רק עובדת היותו 'הנשיא השביעי של חב"ד'. דוגמה קוריוזית זו יש בה כדי להאיר את הוויכוח המתמשך, המסעיר את חסידי חב"ד בדור האחרון, שלהיבטים אחדים שלו הוקדש ספרו של יורם בילו. אפשר לנסח ויכוח זה בפשטות וולגרית: מת או לא? ואם לא מת, היכן הוא? מטבע הדברים, לכל חסיד חב"ד יש דעה משלו בסוגיה זו. בכפר חב"ד הוחלט שלא להסתבך ולא לקבוע עמדה, אף שאי הבעת עמדה כמותה כהסכמה בשתיקה, או לפחות מתן הכשר לדעה השנויה במחלוקת.

רחוב הרבי מליובאוויטש, כפר חב"ד (צילום: בלוג עונג שבת)

ואכן, התשובה לשאלת מעמדו האונטולוגי של הרבי (וסתם 'הרבי' בהקשר זה הוא הרבי האחרון) מפלגת את חסידי חב"ד, להלכה ולמעשה. במרוצת השנים יצרה מחלוקת זו שתי קבוצות-משנה, המזוהות לא רק בהגדרתן העצמית, במאבקן זו בזו ובהשתלטותן על מוקדי כוח בתוך החסידות, אלא גם ביצירת ריטואלים דתיים מובחנים (או בהתנגדות להם) ובפעילות חינוכית והטפתית באמצעות עיתונים או אתרי אינטרנט.

מצד אחד ניצבים ה'משיחיסטים'. הם גורסים כי לא כמות כל האדם מת הרבי האחרון, והוא 'נעלם' או 'נפקד' ועוד עתיד להתגלות. לקבוצה זו יש ערוצי תקשורת שבהם היא מבטאת את עמדותיה וטורחת על גיבושן הרעיוני (למשל העלונים 'בית משיח' או 'שיחת הגאולה'). היא

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה פג (תשע"ח)]

מורכבת ברובה הגדול מ'חוזרים בתשובה', לרוב צעירים ובני עדות המזרח, ויש לה אופי 'ישראלי' מאוד.

מצד אחר עומדים ה'אנטי-משיחיסטים' – מונח המזכיר קצת את הגדרתם העצמית של ה'מתנגדים' לחסידות, שלכאורה אין בה מטען חיובי אלא רק ביקורת והתנגדות כלפי הצד השני. האנטי-משיחיסטים גורסים כי הרבי מת, אף שבקביעה זו אין משום ערעור על מעמדו המשיחי הייחודי, ובעצם גם הם סוג מסוים של 'משיחיסטים'. קבוצה זו מורכבת ברובה מחסידי חב"ד הוותיקים ו'בעלי המוח' (אנ"ש), דהיינו אלה הנאמנים לחסידות כבר דורות רבים.

בין שתי הקבוצות הללו שוררת עוינות, והמתיחות ביניהן מתפרצת מפעם לפעם. עם זאת, מעיר בילו בצדק, הגבולות לא פעם מטושטשים, שכן בכל אחת מן הקבוצות הללו יש גם קבוצות-משנה בעלות השקפות מגוונות. כך או כך, כל חסידי חב"ד בני כל הקבוצות שותפים למציאות בלתי מוכחשת: מאז מותו של הרבי האחרון לא היה שום ניסיון, ולו גם ניסיון נפל שלא צלח, למלא את מקומו. זה כבר העשור השלישי שחסידי חב"ד פועלים כצאן ללא רועה, ולמרות זאת המסגרת הקרויה חסידות חב"ד אינה קורסת ומתפרקת.

על אף הניגודים הרבים בין שתי הקבוצות יש גם לא מעט דמיון ביניהן, הן בהתמדת זהותן העצמית כנאמניה של חסידות חב"ד, הן – ובעיקר – בחרדה המשותפת לעתידה בעידן של מבוכה וחוסר אונים. מציאות חדשה זו לא הייתה כמותה מעולם בחסידות חב"ד, ועל אף משברי הנהגה שונים שפקדו אותה במאה התשע-עשרה הצליחה לשמור על רצף של הנהגה שושלתית. אכן, מציאות זו יכולה בקלות להתחלף באנרכיה שבה איש הישר בעיניו יעשה. מצוקה זו היא שהולידה את הצורך החינוכי הנואש בשימור מורשתו של הרבי בחיי היום-יום כתחליף לרבי חי, שאינו בנמצא, וכמצע לביסוסה של זהות חב"דית חדשה. שימור המורשת חיוני פחות לבני הדור שהכיר את הרבי בחייו, ועבורו עשויים להספיק כלי הזיכרון הרגילים, כשם שיתומים יודעים לשמר את זכר הוריהם שנפטרו. ואולם, הוא הכרחי עבור בני הדור שנולד לאחר מותו של הרבי, שלא ראוהו בעיניהם ולא שמעוהו באוזניהם, ומימיהם לא טעמו את טעמו המתוק של המגע האישי בין הרבי לבין החסיד.

כיצד אפוא משמרים – ובלשונו של בילו 'מנכיחים' – את זכרו הנערץ של מי שאינו נמצא בחיי היום-יום הגלויים לעין הבשר האנושית? שאלת ההנכחה כשלעצמה אינה חריגה או יוצאת דופן ככל שמדובר במערכות דתיות, שממילא מתמודדות מטבען עם הצורך בהנכחת ישויות מטפיזיות, ובראשן אלוהים בכבודו ובעצמו וצבא מלאכיו. היא גם אינה יוצאת דופן במערכות חינוכיות, לאומיות או משפחתיות, המבקשות להנכיח דמויות מופת שהלכו לעולמן. הדת, המדינה, המשפחה, בית הספר – כל אלה מבקשים להנכיח דמויות מן העבר ולשם כך נזקקים לאמצעי תיווך מגוונים. ואולם, 'חב"ד המשיחית היא מקרה קצה לנוכח ההכחשה הגורפת של מות הרבי' (עמ' 241). מעבר לבעיה העקרונית של 'הנכחת הנעלם', ישות שאינה ניתנת להשגה, לראייה או למישוש, קיים גם ההיבט החסידי הספציפי: כיצד יכול להתמיד תפקודם של בני העדה בלי צדיק חי וקיים, שעומו ניתן לנהל מערכת של קשרים וזיקות המשתרעים על פני קשת עצומה של תחומי חיים: משאלות של אמונה והשקפה ועד התייעצויות בשאלות היום-יום, כנהוג וכמקובל בכל קבוצה חסידית אחרת מאז ועולם. 'הלא הצדיק החי', קובע בילו בצדק, 'הוא מרכיב חיוני בזהות של החסידים ובהגדרתם העצמית' (עמ' 13).

בעיית היעדרו של הרבי, שמת (או 'נעלם') בג' באלול תשנ"ד, ואמצעי התיווך היצירתיים שנוקטים חסידיו כדי 'להשאירו בחיים', הם מוקד עניינו של בילו בספרו החדש. חב"ד איננה סתם עוד חסידות, אחת מני רבות, אלא קבוצה שנהנתה (ועדיין נהנית) – במידה רבה בזכותו של הרבי האחרון – מהשפעה רבה על החברה הישראלית ועל 'סדר היום' היהודי. 'שליחיה' נמצאים כמעט בכל מקום על הגלובוס, ואם יש קבוצה חסידית שעומה נפגשים רוב הישראלים – ברחובות תל אביב או מנהטן או בבתי חב"ד בהודו ובנפאל – הרי זו חב"ד. חשיפת הלכי הרוח ודפוסי החשיבה שמאפיינים את החב"דניקים בדור האחרון, על רקע מצוקת ההנכחה, היא אפוא יעד מחקר מן המעלה הראשונה, ובילו, שקיבל על עצמו משימה זו, עמד בה בהצלחה.

לאחר שפרסם שורה של מאמרים בנושא הוא הוסיף עליהם עוד כמה וכמה וקיבצם יחדיו, והספר זכה בשנת תשע"ה בפרס גולדברג של האוניברסיטה הפתוחה (שהיא המו"ל של הספר) על כתבי יד מצטיינים. ואכן, מדובר בספר מצויץ שראוי לכל פרס ושבח: הוא מקורי, מחכים ואף מפתיע ומשעשע. הוא כתוב היטב, נקרא בשטף ועשוי לרתק גם את אלה שאינם מתעניינים במיוחד בהיסטוריה החברתית של החסידות בת ימינו. אפשר לומר בפירוט: יורם בילו לא רק יודע לזהות סיפור טוב אלא גם יודע לספרו.

נקודת המבט של בילו היא סוציולוגית-אנתרופולוגית, ובפירוש לא תאולוגית, היסטורית או פוליטית (עמ' 65). הוא מעיד על עצמו, כי 'בתחילת כל ריאיון הקפדתי לציין כי מערכת המושגים שלי לבחינת הסערה המשיחית בחב"ד נטועה במדעי החברה ולא בתורת החסידות, אך כאנתרופולוג אני חותר להבין את נקודת הראות של החסידים ולתת לה ביטוי בגישה לא שיפוטית ומכבדת' (עמ' 35). הוא מודה כי הופתע מגישתם החיובית של מרואייניו כלפיו, פרופסור חילוני בעל גישה ביקורתית. 'במחשבה שנייה' הוא הבין כי בעצם גם הוא ומחקריו מוכלים, ואף מנוצלים בידי מקצת מרואייניו, כחלק מהשקפת עולמם הכל כך בוטחת בעצמה, עד שלעתים הוא אף נתפס בעיניהם ככלי שרת בהפצת הבשורה על משיחיותו של הרבי ('האקדמיה מקבלת פני משיח' – זו כותרתו של קובץ חב"די שנדפס בשנת תשע"ג). בילו לא נעלב ולא התוכח; אדרבה, הוא ניצל זאת כמנוף לקידום המחקר ולא היסס – על פי מיטב המסורת האנתרופולוגית של 'תצפית משתתפת' – להשתתף בכנסים של המשיחיסטים. לעיתים אף התראיין והתבקש לשאת דברים, ועדות לכך הביא בילו עצמו בצילום שבו הוא נראה, חבוש כיפה, מרצה בכנס חסידי כשמאחוריו תלויה הכרזה המשיחיסטית 'יחי אדוננו מורנו ורבנו מלך המשיח לעולם ועד' (עמ' 39).

בחן רב, ובמידה מופלגת של כנות, מספר בילו על הניסיונות להפוך אותו למעין 'אנתרופולוג חצר', ובשל כך 'אחדים מן הקוראים עלולים לראות במעורבותי חציית קו אדום' (עמ' 43). הוא מזמין את הקורא המודאג להמתין עם מסקנתו עד סיום קריאת הספר, ובצדק. מי שיקרא את הספר עד תומו יבין כי כדי להביא את חומרי המחקר הייחודיים הללו ולדון בהם כמכלול שלם ולא כקוריוזים המנותקים מהקשריהם אין לעיתים ברירה לחוקר אלא 'לחצות את הקווים' ולהשתתף כצופה בתופעה הנחקרת. ואם כך הם פני הדברים, עדיף שיעשה זאת לא כמי שמתגנב ובא בתחפושת לא לו אלא כמי שעומד בכללי הגילוי הנאות, הן כלפי נחקריו הן – כאשר יחצה שוב את הקווים וישוב לחדר עבודתו הצונן – כלפי קוראיו.

בילו עמד בתנאי החוזה הבלתי כתוב שפרת עם מושאי מחקרו ועם קוראיו. הספר כתוב במידה רבה של אמפטיה. הוא אינו לועג למשיחיסטים – הזויים ככל שיהיו – אך גם אינו עושה להם

הנחות, והתוצאה ביקורתית, מהנה ומאלפת. עם זאת, ההצטנעות המתודולוגית שהכריז עליה המחבר, כאילו הוא עוסק רק במבט האנתרופולוגי והוא מדיר עצמו, במודע, מעיסוק בשאלות פוליטיות וחברתיות, אינה מדויקת. שאלות אלה מציצות ומגיחות בתדירות מבין דפי הספר, ומי שעניין לו בהיבטים אלה ימצא בספר מקור עשיר גם להם.

ובכלל, ככל שהדבר נוגע לחסידות, אי אפשר לדון ברצינות בשאלות אנתרופולוגיות ללא הכרה מעמיקה של ההיסטוריה החסידית בכלל ושל הקבוצה הנחקרת בפרט, הן זו ההחסידים מכירים ומספרים לעצמם, הן זו שהמחקר הביקורתי מגלה, מסכם ומפרש. אל יקל הדבר בעיני הקורא: חב"ד היא אולי החסידות המתועדת ביותר, מראשיתה ועד ימינו, הן בכתיבה העצמית של חסידיה, הן בכתיבה פופולרית ואקדמית עליה. בילו צריך היה אפוא לפלס את דרכו בים של חומר מתועד, כולל חומר ויזואלי ודיגיטלי, שמטבע הדברים יכול להיות עושר השמור לבעליו לרעתו. ארבעה שערים לספר. בשער הראשון בילו משרטט את המסגרת התאורטית של מחקרו, את הרקע ההיסטורי והחברתי של הסוגיות שאותן ביקש לבדוק, ואת שיטות העבודה שלו. בראשית דבריו הוא אמנם מסייג מיכולתו להסיק מסקנות: 'עדיין אין לנו פרספקטיבה היסטורית כדי להעריך את התוצאות וההשלכות של התסיסה המשיחית בחב"ד' (עמ' 19). ואולם, נראה כי אין זו אלא אמירה אפולוגטית בעלמא, שכן היעדרה כביכול של פרספקטיבה היסטורית (כמה שנים צריכות לחלוף, ישאל השואל, כדי שכן תהיה פרספקטיבה מעין זו?) אינו מפריע לו לנסות ולהעריך את השלכותיה של המשיחיות הזאת לאורך כל דפי הספר. בילו מציע עובדה גלויה לעין: אין מדובר בתסיסה משיחית המתרחשת בקרב קבוצת תמהונים שבשולי המחנה, אלא בתנועה גדולה ומשפיעה, הנהנית מנוכחות ציבורית בעלת משמעות (עמ' 22). מחקרו, המתרכז באותה 'קבוצת תמהונים' ולא 'בתנועה הגדולה', שנמצאת רק ברקע, ממחיש לטעמי את הסיכונים שמביאה עמה התודעה המשיחית 'הפרסונלית' (כלומר, זיהוי המשיח עם אישיות קונקרטי, ובמקרה זה – הרבי), ששותפים לה גם רבים מאנשי הזרם המרכזי בחב"ד, ואת כוחות ההרס והפירוק המשוקעים בתודעה זו. הקורא את הדברים אינו יכול שלא לשאול את עצמו, אם אין חשש שהיבטים תמוהים של משיחיות זו יחלחלו לתוך הזרם השמרני של חב"ד ובסופו של יום יהפכו גם את האנטי-משיחיסטים' לתמהונים.

השער השני, 'היבטים פנומנולוגיים', אוצר בתוכו שמונה פרקים שכולם עוסקים בפרקטיקות הנכחת הנעדר שבהן נוהג הגרעין הקשה והמובחן של ה'משיחיסטים'. זהו לבי-ליבו של הספר והחלק המרתק שלו. בילו סורק לעומק, תוך הבאת דוגמאות רבות מן 'השטח', את השיטות השונות שהמציאו חסידים כדי 'להחיות' את הרבי מחדש, כאילו הוא מציץ מאחורי גבם. הקורא שאינו חסיד חב"ד מוצא את עצמו המום נוכח היצירתיות וכושר ההמצאה והשכנוע העצמי של האנשים שמהם גבה בילו את עדויותיהם. המידע שנאסף אורגן בחכמה: תחילה דן בילו בפרקטיקת ה'גורל', דהיינו דיאלוג וירטואלי עם הרבי ונגישות אל 'חכמתו' באמצעות דפדוף מקרי באחד הכרכים הרבים של איגרותיו (שלושים ושניים כרכים), שבהם תימצא לו למבקש התשובה המדויקת למצוקתו הספציפית. ומה קורה כאשר התשובה אינה גלויה לעין? כאן בא מקומם של דרשנים ומתווכים, שפיתחו כלים פרשניים מתוחכמים שניתן להפיק באמצעותם תשובות גם במקרים עמומים. בילו מתאר את המסלולים השונים שצמחו מפרקטיקה פופולרית זו ועומד על ההיבט 'הדמוקרטי' שלה, כמסלול חתרני שבכוחו לעקוף סמכויות פורמליות מסורתיות.

פרק אחר מוקדש להערצת ה'עקבות', דהיינו שרידים פיזיים (רליקוויות) של הרבי, המאפשרים 'מגע' עם הנעדר וקרבה אליו. מדובר במנעד עצום של אפשרויות: שימור מקום מגוריו של הרבי וחפציו, שעתוק בית המדרש המפורסם בברוקלין – שגם מספר הבית שלו זכה לעילוי משיחי (770 בגימטריה 'בית משיח') – למקומות רבים בעולם, והענקת חשיבות למוצרים שונים המיוחסים לו או שבורכו על ידו. בילו בחר לנתח שלושה אובייקטים הנתפסים גם כבעלי סגולות מרפא יוצאות דופן: המקווה של הרבי והמים המרפאים שלו; הדולרים שחילק הרבי לשם צדקה, והחזקת חת"ת (=חומש, תהלים, תנ"א) כסגולה וכשמירה. בילו יורד לשורשי הדברים ומפרש את הגיונם, אך יש לומר כי דווקא כאן אין הבדל גדול בין חב"ד לבין כל קבוצה חסידית (ואף לא חסידית) אחרת, שמעריצה חפצים שהיו שייכים למנהיגים קודמים. וכבר שמענו על סגולות מרפא והצלחה המיוחסות לאניצי הקש במזרון של הרבי מבלו, לטיפות היין שעליהן בירך הרב כדורי או לערבות החבוטות של הרב קנייבסקי. חלוקת הדולרים אכן הייתה ריטואל ייחודי לחב"ד, אך עוד בימי חייו של הרבי נהגו רבים לשמור לעצמם את השטר כסגולה ולא לחלקו לצדקה, אף שזה היה רצונו המפורש של הרבי. זאת ועוד, לסוגיה זו של 'שרידי קדושים' והפצתם יש גם הקשר כלכלי-שיווקי ציני, שבו לא דן בילו כלל.

התרבות החזותית של חב"ד, שחלק ניכר ממנה מוקדש להדמיית הרבי, זוכה כמוכר לדיון מקיף, שנסמך על מחקרה החשוב של מאיה בלקירסקי-כץ (Maya Balakirsky-Katz, *The Visual Culture of Chabad*, Cambridge 2010). בילו מחלק את הדיון לשני תחומי הנגשה: האחד, הפשוט יותר, הוא השימוש הרב בטכנולוגיות מודרניות של צילום כדי להנכיח את הרבי בעוצמה תקשורתית חסרת תקדים. דיוקנו נמצא בכל מקום והוא מלווה את החסידים כל הזמן: בצילומי סטילס, בסרטי וידאו זמינים ברשת האינטרנט, בספרים, בעיתונים ובכרזות ועל גבי מגוון אין סופי של חפצים. אמנות ה-merchandise האמריקנית, שמתמחה בשיווק גיבורים של תרבות פופולרית, מיושמת בהצלחה גם על הרבי ומורשתו. דמותו האייקונית ועזת המבע של הרבי הכריזמטי, שבה הוא מתבונן בחסידיו במבט אוהב, מקיפה את החסיד בלכתו בדרך, בשוכבו ובקומו ואי אפשר לחמוק ממנה. כמו בחייו, כך גם אחרי חייו: הרבי ממשיך להביט בחסידים, ולא פחות חשוב – החסידים מביטים בו ו'רואים' אותו. פרקטיקה זו עשויה להגיע במקרים קיצוניים לסוג של התגלות – כביכול הרבי מדבר מתוך התמונה – ובילו מגדיר זאת באיפוק 'דיבור שבהקשר פסיכיאטרי מכונה הלוצינציה שמיעתית' (עמ' 170).

פרקטיקה מסובכת יותר היא הנכחת הרבי באמצעות הרמיה מכוונת, חלום (שלדעת בילו הוא ערוץ ההנכחה העיקרי) או התגלות של ממש. כיצד יש להתייחס לחסידים הטוענים בתוקף שראו אותו בהקיץ, כמו עיניהם, במקומות שונים ובזמנים שונים? ניתן כמוכר לבטל זאת בלגלוג תוך השוואת לתופעות דומות בתרבות הפופולרית לגבי אישים שכביכול לא מתו ומעריציהם צופים בהם (אלביס פרסלי למשל); או לבדיחה הידועה על הרבי שמדי שבת בשבתו העלה את מחותנו המת לתורה, עד שלץ אחד אמר: הבה נראה אותו מוזמן את המת להגבהת ספר התורה...

ואולם, בילו מתייחס לאנשים הללו במלוא הרצינות. המסורת היהודית גדושה 'עדויות' על מפגשים עם אנשים שכביכול מתו, ובראשם אליהו הנביא (שלא לדבר על מסורות נוצריות לאורך ההיסטוריה על התגלויות של ישוע ומרים). יתר על כן, שאלת התוקף העובדתי של ההדמיה אינה רלוונטית לשאלת המחקר, שהיא הניסיון להבין את המנגנונים הנפשיים והחברתיים שהביאו את

העדים הללו לחוויה זו. מנקודת מבטו של בילו, מדובר ב'טקסט' שניתן לנתח אותו, והוא אינו שונה במהותו מטקסטים הבאים לידי ביטוי בחלומות, בפנטזיות, בגירושי 'דיבוק' או במפגשים עם שדים ורוחות. בילו מנסה להכניס היגיון במקום שאין בו היגיון. כך, למשל, הוא מראה שרוב ההתגלויות הללו קשורות ב'מקום קדוש', דהיינו בית מדרשו של הרבי בניו יורק (770), או בבתי הב"ד שונים בעולם (אף שהוא מתגלה גם באתרים של חול, כמו מטבח, בית ספר, בית חולים או אוטובוס); וב'זמן קדוש', בדרך כלל בחגי תשרי, ובמיוחד בסוכות. גם אורך החיזיון דומה ברוב המקרים: מהבזקים קצרים ועד דקות ספורות.

לאור זאת עולה השאלה: האומנם דומה מקרה החלום, שבו חושיו של האדם נמצאים במצב 'רדום', לעדויות על פגישה ממשית עם הרבי במצבי ערות גמורים? בפרק 'כיצד להסביר את ההתגלויות?' (עמ' 213–220) טוען בילו כי אין מדובר בתופעה פסיכופתולוגית. מחקרים הוכיחו שבאוכלוסיות נורמליות לחלוטין, כמו אלמנים ואלמנות, נפוצות – בשיעור של שלישי עד מחצית – הלוצינציות כאלה, שבהן מופיע בן הזוג המת. זאת ועוד, בניגוד להזיות פסיכוטיות, 'ההתגלויות בחב"ד הן חוויות נעימות, נדירות וקצרות' (עמ' 213). לנוכח זאת, לא רק שבילו דוחה את הטענה שמדובר בהפרעה נפשית אלא אף מבקש לראות בהן 'סוג של הישג' (עמ' 214). קיומם של חלומות והתגלויות מוסבר ב'ציפיות קוגניטיביות ועירור רגשי', ובעיקר ב'רעש' המיוצר בסביבה המשיחית (עמ' 216). כל אלה מספקים את הלך הרוח ואת המניע לראות את הרבי.

כך יש לפרש למשל את סיפורו של חסיד מביתר עילית שהתפלל שחרית במניין המשיחיסטי ב־770, ולאחר הקריאה בתורה וההכרזה הריטואלית 'יחי אדוננו מורנו ורבנו מלך המשיח לעולם ועד', ראה 'דבר מדהים': 'לפתע ראיתי את הרבי שליט"א מלך המשיח עומד על הבמה מולי, מעוטר בטלית ותפילין'. נערה שהותקפה בשדה בידי נחש, או אישה שמצאה עצמה באוטובוס שמחבלים פלסטינים התקיפו אותו ביריות, ראו את הרבי ניצב מולם ובזכותו הצליחו להציל את עצמם (עמ' 221–223). יש סיפורים ועדויות מעין אלה לרוב, ורבים מהם מסופרים מפי נערים ונערות. בילו מגלה מידה מפתיעה של אמפטיה כלפי העדויות הללו, וכאמור אינו מוכן להכריז על העדים כמופרעים. במקום שיתעמת, כמתבקש, עם שאלת היתכנותו של מפגש כזה, יחרוג מ'אזור הנוחות' האנתרופולוגי ויחבוש לראשו את כובע הפסיכולוג – כובע שבילו מצויד בו על פי הכשרתו ומיטב ניסיונו – הוא משאיר את העבודה הביקורתית למה שהוא מכנה 'הסתייגויות מבית מן ההתגלויות' (עמ' 227–229). ואולם אלה הן הסתייגויות דלות להפתיע בכמותן ובאיכותן. כך או כך, בילו סבור שאין זה תפקידו לחוות דעה על מידת מופרעותם הנפשית והקוגניטיבית של חוזי החזיונות ומסתפק בהפקת תובנות – מעניינות כשלעצמן – מן התופעה. לסיום שואל בילו: מדוע בעצם ההתגלויות אינן נפוצות אף יותר בקרב המשיחיסטים? ואחת מתשובותיו המטרידות היא, שבהחלט ייתכן כי מה שתועד בספר אינו אלא 'קצה הקרחון'.

השער השלישי, שנקרא 'היבטים קוסמולוגיים', מוקדש לניתוח מעמדו המיתי של הרבי בקרב המשיחיסטים (וגם בקרב חסידים פחות קיצוניים). פרק מעניין במיוחד עוסק ב'שניאורסונצנטריות', כלומר בתפיסה, הקרובה לפנתאיזם, הגורסת שהרבי וכוחותיו הפלאיים נמצאים בכל מקום, בחייו כמו לאחר חייו. הרבי מנהיג את העולם, מחולל ניסים, שולט באינני הטבע, מתערב בהיסטוריה ועוסק בהתמדה בקירוב הגאולה השלמה. מדובר בשלב גבוה וחרגי

הרבה יותר מאשר 'סתם' משיחיות – כאן מדובר ממש בהאלהתו של הרבי. מובן שדוברי גישה זו הם הקיצונים שבקיצונים. ואולם, גם כאן 'האקולוגיה המשיחית' – מונח עמום שבילו מרבה להשתמש בו – והיעדרה של סמכות חסידית בלתי מעורערת (כמו הרבי) שתגדע גישה זו בעודה באִפָּה, הן שמאפשרות צמיחה של גידולי פרא כאלה.

בילו אינו מסתפק בהצגת ההיבטים החריגים של דוברי האגף ה'אלוקיסטי' ובאפשרות שהיבטים אלה 'קשורים למצוקה נפשית ולנסיבות חיים ייחודיות' (עמ' 262). הוא מבקש להבין גם את ההקשר החברתי ואת הקרקע הרעיונית שעליהם נבטו תופעות כאלה, שהמסד החב"די מגנה בכל פה ומגדירן בפירוש מחלת נפש. לדעתו, הדברים קשורים בשיעורם הניכר של החוזרים בתשובה ממוצא מזרחי, שהתלהבותם הדתית ורתיעתם מחיי דת ממוסדים הם שמוזנים את האקולוגיה המשיחית, וכמובן גם מוזנים ממנה.

תחום מעניין נוסף הוא כוחות הפיריון המיוחסים לרבי בקרב חוגים אלה, כמובן על בסיס שפע של 'עדויות' על הצלחות מוכחות ועל מופתים שחולל. מתברר שהרבי, אף שהוא עצמו היה ערירי, הפך סמל של פוריות והולדה, ונשים נעזרות בו, ובעיקר בדיוקנו, ובהצלחה כמובן. הכרת התודה באה אחר כך בקריאת שמו של הרבי לתינוק שנולד. פעולה סמלית זו, שבדרך כלל היא ביטוי של שימור והנצחה של המת, מתפרשת בהקשר המשיחי כסוג של שכפול הרבי והחייאתו באמצעות 'מנחם מנדלים' רבים.

השער הרביעי והאחרון עוסק בהיבטים השוואתיים. ההשוואה הבין-חסידית המתבקשת היא כמובן עם חסידות ברסלב: לשתייהן אין רבי והיסוד המשיחי בפעילותן דומיננטי למדי; הן קולטות לתוכן חוזרים בתשובה ובני עדות המזרח, ושתייהן מושמות ללעג בידי מתנגדים מבית ומחוץ. ואולם השוואה זו חלקית בלבד, שכן היא מתעלמת מהיבטים רבים אחרים המבדילים ביניהן. אין זה מקרה שחוקר החסידות יוסף וייס הציע כבר בשנת 1950 לראות דווקא בהן ובמנהיגיהן (שניאור זלמן מליאדי מכאן ונחמן מברסלב מכאן) ביטוי לניגוד הטיפולוגי הגדול ביותר שיכול להתקיים בתוך הגלריה החסידית: חסידות של מיסטיקה (חב"ד) וחסידות של אמונה (ברסלב). היבט השוואתי אחר, משעשע במיוחד, הוא תעשיית ההנצחה של הרבי בהקשר הפופולרי שלה מול גיבורי תרבות אחרים: מישו ושבתי צבי ועד צ'ה גווארה או ג'יימס דין. פרק זה קצר יחסית ואף מוגדר 'הערות השוואתיות', והתחושה היא שבמחסנו של המחבר נותרו עוד חומרים רבים על נושא זה שלא מצאו את מקומם בספר.

לצד הסיפורים המרתקים והתובנות המעניינות שמביא בילו, יש לספרו חשיבות עקרונית למחקר החסידות בכלל, מעבר לגבולותיה של חב"ד. אפשר לקבוע כי בספרו הונח אריח נוסף בתיקון אחת הפרדיגמות השולטות במחקר החסידות בדורות האחרונים: ההנחה שאין חסידות יכולה להתקיים ללא רבי חי, ושקיומו של רבי כזה הוא סימן ההיכר המחבר ומקשר בין כל הקבוצות החסידיות השונות, שמכל בחינה אחרת יכולות להיות חלוקות זו על זו ואף מנוגדות זו לזו. עד לפני דור, הדוגמה היחידה לחסידות שיכולה הייתה להתקיים ולהתפתח ללא רבי הייתה כאמור ברסלב, אך ניתן היה לפטור קושי זה באמירה שברסלב מראשיתה, ועד לדור האחרון ממש, הייתה קטנה ומבוזרת, דלה ונרדפת – מה שאין כן חב"ד. זאת ועוד, ברסלב התפתחה בלי המשכיות שושלתית מראשיתה, כלומר מיד לאחר מות הרבי הראשון והמייסד, מה שאין כן חב"ד, שיש לה היסטוריה

ארוכה של מנהיגות אדמו"רית במשך כמעט מאתיים שנה. בסופו של דבר, בילו נמנע מהסקת המסקנה הדרמטית והמתבקשת, שמשמעויותיה אינן נעצרות בעולם המחקר אלא עשויות לחלחל בעתיד גם לקבוצות חסידייות אחרות: כן, במאה השלישית לקיומה של תנועת החסידות יכולה עדה חסידיה גדולה לתפקד גם בלי נוכחותו של רבי, והעולם המודרני, והאפשרויות הטכנולוגיות שהוא מציע, מאפשרים לעשות זאת בקלות יחסית ובעוצמה שלא הייתה מוכרת בדורות קודמים. זהותו של החסיד אינה נמדדת אפוא בהכרח רק בדבוקתו ברבי המסוים ש'במקרה' חי, אלא בדבוקתו בשושלת כולה, במורשתה הרוחנית ובמוסדותיה, ובמקרה הנידון כאן – ב'מותג' החסידי ההיסטורי המכונה 'חב"ד'.

מובן שלא כל רבי חסידי יזכה ל'חיים אחרי המוות'. כדי שדבר כזה אכן יקרה מתבקש כנראה שילוב נדיר בין אישיות כריזמטית יוצאת דופן, כמו הרבי החב"די האחרון, לבין מצוקה של ממש בהמשכיות הסדורה של השושלת. מצד אחד, הרבי מת ללא שארי בשר וללא הנחיה מפורשת שהותיר אחריו באשר ליורשו; מצד אחר, החסידים שנתרו ללא מנהיג אינם מסוגלים להתעשת, לצאת מן הסבך הדתי והרעיוני ולפתור את בעיית ההנהגה באמצעים יצירתיים שעמדו לרשות קבוצות חסידייות אחרות בהיסטוריה (למשל, בחירת תלמיד שאינו בן השושלת). זהו צירוף המקרים הייחודי שאפשר את ההתפתחויות שהתחוללו בחב"ד בדור האחרון.

המערכת הממסדית שהניח אחריו הרבי קודם מותו, ובראשה התשתית הכלכלית האיתנה, מוסדות החינוך לבני כל הגילים, וה'מבצעים' שיוזם, ממשיכה לתפקד כמימים ימימה, והם כנראה הכלי הארגוני העיקרי שמסייע בשמירת הלכידות החב"דית. ראש החץ של פעילות זו הוא מפעל ה'שלושים', המוכיח את עצמו כמסגרת חברתית ורעיונית רבת עוצמה, שבכוחה להעניק מצע מלהיב המסייע לרבים מן השליחים ובני משפחותיהם לחוש את עצמם חסידים שלמים גם ללא רבי נוכח, שכן כל אחד ואחד מהם הוא מעין רבי קטן בעצמו, או אפילו מעין ייצוג של 'הרבי' בכבודו ובעצמו. לצד זאת, רבים מחסידי חב"ד, בעיקר בני הדור המבוגר שהכירו את הרבי בחייו, עומדים לנוכח מציאות חדשה זו וליבם בל עמם. בינם לבין עצמם, וליבא לפומא לא גליא, אין הם יודעים כיצד יתפתחו הדברים בדור הבא ועד מתי ניתן יהיה להמשיך בהתמודדות עם אתגרי השעה והעתיד ללא יד בוטחת ומכוונת של צדיק נערץ שאיש אינו מערער על שיקול דעתו.

'קשה לקבוע כיצד תיראה חב"ד בעתיד הלא קרוב', מסיים בילו את ספרו, 'אך הפרקטיקות והאמונות שתוארו בספר, גם אם אינן מצטברות ל"דת משיחית" או ל"תנועה דתית חדשה", כבר מקנות לה פנים חדשות'. ואכן, אין ספק שהמפגש בין דמיון דתי לבין טכנולוגיות הנכחה מודרניות הוא עתיר סיכונים, ובמקרה הרע הוא יכול לגרור את הפלג המשיחי (ובעקבותיו גם את הפלג האנטי-משיחי) לתהומות של חוסר שפיות. עם זאת, מפגש כזה הוא גם עתיר הזדמנויות, ובמקרה הטוב יש בכוחו להביא לתחייה ולהתרעננות דתית. ומי יודע דרך הרוח?

דוד אסף

CONTENTS

- 151 Yfaat Weiss: Sovereignty in Miniature: The Mount Scopus Enclave 1948–1967

Essays in History

**Historiography in Historical Perspective:
Two Hundred Years of *Wissenschaft des Judentums***

- 175 Shmuel Feiner and Miriam Eliav-Feldon: Introduction
- 179 Daniel R. Schwartz: Study of Ancient Jewish History: Two Centuries and Three Stages
- 191 Maurice Kriegel: Medieval Jewish History: Research Trends in the Past Decade
- 201 Yosef Kaplan: Is There an Early Modern Period in Jewish History?
- 221 Shulamit Volkov: Two Centuries of *Wissenschaft des Judentums*: The Return of Ideology

Books and Reviews

- 237 Aharon Gaimani: Efraim Ya'aqov, *God Came from Yemen: The History of the Kabbalah in Yemen*
- 245 Judith Kalik: Golda Akhiezer, *Historical Consciousness, Haskalah, and Nationalism among Eastern European Karaites*
- 250 Chanan Gafni: Tsafi Zebah-Elran, *In Search of New Memories: The Aggadic Anthologies and Their Role in the Configuration of the Modern Hebrew Canon*
- 255 Yitzhak Conforti: Yossi Goldstein, *We Were First: A History of Hibat Zion, 1881–1918*
- 261 David Assaf: Yoram Bilu, *With Us More Than Ever Before: Making the Absent Rebbe Present in Messianic Chabad*
- 269 Research
- 272 Books Received
- XIII Summaries

ZION

Editors:

NADAV NA'AMAN, VERED NOAM, MOSHE ROSMAN, MICHAEL TOCH

Editorial Secretary:

YEHEZKEL HOVAV

VOLUME LXXXIII • 2 • 2018

A QUARTERLY FOR RESEARCH IN JEWISH HISTORY
THE HISTORICAL SOCIETY OF ISRAEL • JERUSALEM